

Kiváltságosok és kiszolgáltatottak

Fizetési és megélhetési viszonyok az oktatásban kétszáz évvel ezelőtt

A 19. század elején a magyarországi oktatás továbbra is zavaros és rendezetlen maradt, amelynek kiváltság- és szelekciós jellegét, nagyfokú esetlegességét nem tudták felszámolni. Sem a központi kormányzat, sem a hazai befolyásos társadalmi csoportok nem voltak még érdekeltek a valóban modern közoktatás megszervezésében, s így ehhez az anyagi áldozatot megtagadták.

A 18. század második felében messzire ható változások jellemezték a hazai nevelést és iskolaügyet. A felvilágosodás és a felvilágosult abszolutizmus hatására megnőtt a jelentősége az oktatásnak: a felvilágosodás az emberek – a leendő polgárok – jogaként, a felvilágosult abszolutizmus megtestesítői pedig az alattvalók kötelességként tekintettek az iskolázásra. Emellett további szükségyszerűségek – például a nemzeti kultúra fejlődése, a szakapparátus kiterjesztése, a gazdasági igények – is új feladatokkal ruházták fel az egyes intézményeket. Ennek jegyében született az 1777. évi I. Ratio Educationis, amely először kívánta korszerűsíteni, egységesíteni és valódi állami felügyelet alá vonni az iskolarendszert. A Ratio felemás eredményei ellenére a következő évtizedekben megélénkült az iskoláról szóló politikai és közéleti vita – elegendő csak II. József számtalan, gyakran egymásnak ellentmondó rendeletére, majd az 1791. évi rendi gyűlés által életre hívott oktatásügyi bizottság munkálataira és az 1806. évi II. Ratio Educationisra vagy a nyelvújítás, a magyar sajtó és színjátszás, az egyesületi élet körüli kezdeményezésekre gondolnunk. A nevelés iránti fokozott érdeklődést éppúgy tükrözik az arisztokraták saját főúri magánnevelésük jobbítását célzó egyéni kezdeményezései, mint az egyes nagyobb iskolák (soproni líceum, sárospataki kollégium) vagy iskolafenn tartó szerzetesrendek (például a piaristák) reformjai. S nem mellékesen a pedagógia ekkor vált önálló, a pesti egyetemen is külön tanított tudományággá.

Ám mindezek dacára részben anyagi, részben politikai és felekezeti okokból sem a tankötelezettség, sem az iskolarendszer egységesítése iránti törekvések nem jártak sikerrel.

Hogyan alakult e köztes, a régi állapotokat még jobbra magán hordó, de a korszerűvel és a korszerűség igényével már lépten-nyomon találkozó rendszer finanszírozása és az abban dolgozó tanítók, tanárok, professzorok alkalmazásának pénzügyi háttere? Ki fizette és mennyire fizette meg az oktatókat, milyen színvonalon tudtak javadalmukból megélni? Felfedezhetők-e általános tendenciák, vagy a korabeli iskolázás földrajzilag akár egészen kicsiny területen megmutatózó hatalmas különbségei a tanítás mesterességét vállalók megbecsülésére is rányomták a bélyegüket? Összességében milyen volt a tanítással foglalkozók megbecsültsége ezen átmeneti időszakban? Áttekintésünkben e kérdésekre keressük a választ úgy, hogy előbb az oktatás általános finanszírozási jellemzőiről szólnunk, majd az egyes iskolatípusok és -fokok kereseti viszonyaira igyekszünk rávilágítani. Végül a két református kollégium, a debreceni és a sárospataki anyaiskola viszonyait összevetve igyekszünk még pontosabb képet kapni a megélhetés és az anyagi előrelépés lehetőségeiről és akadályairól s az ezzel kapcsolatos regionális eltérésekről.

Az oktatás finanszírozása

Mária Terézia és II. József fokozott érdeklődést mutatott a tanügyek irányítása iránt és a korábban oktatási kérdésekben csaknem mindenható felekezetek befolyásának korlátozását határozták el. Ennek jegyében születtek a Ratio tanügy-igazgatási intézkedései: a tankerületek beosztása, a tankerületi felügyelők kinevezése, s egy új, világosan tagolt, alulról felfelé építkező rendszer előírása. E törekvésekkel összhangban zajlott le két lépcsőben az egyetem áthelyezése az érseki központból az ország szívébe, Pestre; illetve kibővítése újabb intézetekkel, képzésekkel (mérnöki, állatorvosi). A tanügy-igazgatási módosításokkal párhuzamosan megkísérelték az uralkodók a finanszírozás kérdéskörét is újrendezni, de számos intézkedésük ellenére markáns fordulatot nem értek el – mivel a kincstár saját részese a költségekben elhanyagolható maradt. Közvetlen ráfordítással Bécs hazánkban mindössze a szempci gazdasági kollégiumot hozta létre, illetve a selmeci akadémiát tartotta fenn. Az állam bizonyos egyházi vagy világi eredetű alapítványok útján közvetett formában vett részt a tanügy pénzügyi irányításában; illetve az iskolarendszer meghatározó hányadát csaknem teljesen magára hagyta, az alsóbb iskolákról továbbra sem gondoskodott.

Legfőbb változásként az egyházi eredetű, tanulmányi célú alapok a főpapok gondnoksága alól a Helytartótanács gondozása alá kerültek. E tulajdonjogilag elidegeníthetetlen javakat bíró alapokkal a kincstártól függetlenül valamelyik helytartótanácsi ügyosztály (közoktatási; egyházi alapítványi; tanulmányi; közalapítványi, világi alapítványi osztály; számvevőhivatal) foglalkozott. Kiemelkedő jelentőségű volt az egyetemi alap – ebben a *Pázmány* és utódai által alapított és gyarapított alapítványok kiegészültek a megüresedett és betöltetlen katolikus főpapi jövedelmekkel, valamint a felosztott jezsuita rend vagyonának egy részével. A Mária Terézia által összevont alap a pesti egyetem fenntartását szolgálta. A jezsuiták egykori vagyonának nagy része a szintén a királynő által létesített tanulmányi alapba került, amely a királyi akadémiák, katolikus líceumok, minta- és kisgimnáziumok, kiemelt anyanyelvi iskolák működését, valamint új közép- és főiskolák megteremtését biztosította. (1) (A 7,76 milliós forintnyi jezsuita vagyonból 3 milliót azonnal, közvetlenül tanügyi célokra szántak, majd az évtized végére kialakult végső rend alapján az egyetemi alap 1,46 millió, a tanulmányi alap 3,69 millió forintot kapott. Az összesen 5,15 milliós tanulmányi alap évi 182 ezer forintnyi jövedelmet biztosított a tanügyi kiadások fedezésére.) (2) Egyházi eredetű volt még a vallásalap, amelyet a II. József révén felosztott szerzetesrendek vagyonának egy részéből és a lelkéspénztár állományából szerveztek meg a katolikus tanítók illetményének és iskoláik fenntartási, illetve építési költségeinek kiegészítésére. (De 1802-től az egri, komáromi és rosznyói gimnázium teljes fenntartására fordították.) (3)

A szintén II. József által felosztott nemesi konviktsokból származott a konviktsi alap. Ennek jövedelmét előbb ösztöndíjak formájában hasznosították, majd a három visszaállított konviktus (Kassa, Nagyvárad, Zágráb) javára osztották szét. A „kalapos király” a tandíj bevezetésével párhuzamosan alkotta meg a tandíjalapot, amelynek ösztöndíjak folyósítása lett a funkciója. (4) A gimnáziumban 6, a filozófiai stúdiumokon 9, az egyetemen pedig 15 Ft-ban megállapított tandíj „rajtaütésszerű bevezetése” az állam számára eredményezett pozitív mérleget: a bevezetést követő első tanévben, 1786/87-ben összesen 33 508 Ft tandíjbevétele folyt be a közép- és főiskolákról és 22 800 Ft-ot osztottak ki ösztöndíjasoknak; s miközben a gimnazisták 80 százaléka fizetett tandíjat, mindössze 5 százaléka kapott támogatást. (5)

A Rationának az állami szerepvállalás mértékét meghatározó paragrafusai leszögeznek, hogy a tanulmányi alap nem kizárólagos finanszírozója az iskoláztatásnak: a kiemelt anyanyelvi iskolákat és a szerzetesek kezén lévő kisgimnáziumokat csak részben támogatja, s egyébként is lehetőséget biztosít az intézményeknek külső támogatók,

alapítványok, adományozók bevonására. (6) A falusi, mezővárosi és városi anyanyelvi iskolák fenntartása pedig teljesen a lakosság, a földesúr vagy a helyi patrónus kötelessége maradt, ráadásul semmilyen norma, illetve szankció nem szabályozta a fenntartói tevékenység minőségi és mennyiségi követelményeit, illetve a fenntartói áldozatkészség elmaradását vagy megszűnését. (7) Elvileg az állam fontos eszközként felhasználhatta a királyi főkegyúri jogból adódóan a közvetlenebb felügyeletet ellátó főpapok ki-nevezésének, illetve a betöltetlen szék üresen tartásának a jogát. Korszakunkban összesen 27 alkalommal került új személy valamelyik püspöki vagy érseki székbe és 8-szor maradt üresen akár több évre is valamelyik főpapi tisztség. Kérdés, a megfelelő személy kiválasztását és beiktatását megelőző politikai kötélműködésben jutott-e szerep, s ha igen, mekkora a jelöltek oktatási kérdésekhez tanúsított hozzáállásának. (8)

A protestáns iskolák állapotáról, a tanítókról és az anyagi kondíciókról ugyanakkor – a toleranciapátens, majd az 1791:26. tc. által garantált tanügyi autonómiájuk nyomán – a hívek önállóan gondoskodtak, a mégoly korlátozott állami segítségről éppúgy le kellett mondaniuk, mint ahogy a napi ügyek központi meghatározása és ellenőrzése alól is mentesültek. Az iskolák működését jórészt az egyház tulajdonában álló, de kizárólag oktatási célra fordítható ingó és ingatlan vagyon és az alapítványok képezték. Az alapítványi jövedelmek mellett a nagyobb protestáns iskolák kiterjedt gazdálkodással (birtokgazdálkodás, pénzkölcsönzés, kereskedelmi tevékenység); a kisebb költségek fedezéséül a tandíjakból és egyéb tanulói befizetésekből származó összegekkel; rendszeres adománygyűjtésekkel; valamint további jötevők adományaival gyarapíthatták anyagi és tárgyi eszközeiket. (9)

Az iskolarendszer pénzügyi alapjairól általánosságban is elmondható az, ami a leginkább sorsukra hagyott alsófokú iskolák esetében különösen helytálló: felekezeti hovatartozástól – s így az állam esetleges és korlátozott szerepvállalásától – függetlenül az intézmények túlnyomó többségének működését akár rövidebb távon is messzemenően meghatározta a településen és a közvetlen régióban élő hívek iskolához való viszonya és áldozatkészsége. A kiemelt, államilag fenntartott vagy támogatott katolikus fő- és középiskolák; valamint az egyes egyházkerületek számára is fontos nagyobb protestáns iskolakollégiumok szűk körén kívül a legtöbb tanintézet hosszú távú jövője bizonytalan volt, s a fenntartásuk körüli kétségek fokozták az egyébként is egység nélküli iskolahálózat szétforgácsoltságát, rossz értelemben vett sokszínűségét. Ez leginkább az elemi iskolák életében jelentett a napi gyakorlat szintjén súlyos gondokat, amelyek sok esetben kétségessé tették nemcsak az iskola középtávú jövőjét, hanem a még működő intézményben folyó munka komolyságát és értelmét is. (10)

Fizetési és megélhetési viszonyok: országos trendek és helyi különbségek

A legsúlyosabb gondok tehát az elemi iskolák szintjén jelentkeztek. A közvetlen, állami fenntartás elmaradása mellett a mindenféle norma, szabály és szankció hiánya miatt semmi nem kötelezte a helyi közösségeket, gyülekezeteket az elvárt minimumra. Így akár szomszédos településeken is teljesen más jellegű problémákkal, gondokkal találkozhattak a kisiskolákat felügyelő hivatalnokok, s a témánk szempontjából legfontosabb kérdésben, a tanítók fizetése és juttatásai körül is igen változatos viszonyokat tapasztalhattak. A rendkívüli különbségek érzékeltetésére kirívó példa a zalai fizetési szóródás: a legjobban fizetett tanító, a szentpéteruri évi 163 Ft 66 dénárt, a legrosszabbul javadalmazott rigyáci viszont csak 10 Ft 16 dénárt kapott. A zalai tanítók háza kizárólag fából és sárból készült, s többségük egyetlen lakoszobában élt. Általában a tanítói lakás, lakoszoba szolgált tantermül is – igaz, a tanulók alacsony száma miatt helyszűkében csak ritkán szenvedtek. Többnyire a község, ritkábban a földesúr vagy a plébános alkalmazta az iskola vezetőjét, de mindig a plébános felügyelte a munkáját. A zalai tanítók művelt-

ségére utaló adatok az országos viszonyoktól is elmaradó helyzetet tükröznek, szakmai képzés, sőt megfelelő iskolai végzettség sem számított feltétlen alapkövetelménynek, sok helyen megelégedtek az alkalmazók a jó magaviselettel és a borivásban való mértékletességgel. (11)

Fejér megyében 1781-ben bonyolítottak le teljes körű népiskolai összeírást. Itt is a tanítók alacsony fizetését és képzettségét állapították meg. A siralmas körülményeket vizsgáló királyi tanfelügyelő intette a megyei nemességet, hogy becsülje meg jobban a tanítást és hosszú távú megoldásokat javasolt: kössenek szerződést a tanítókkal, valamint oldják meg a lakásgondjait. Az újabb, 1805. évi felmérés azt mutatja, hogy sem a tanítók életében, sem a felkészültségükben nem állott be gyökeres fordulat: a 65 tanító közül mindössze 36 rendelkezett képesítéssel, két helyen pedig továbbra is teljesen tanulatlan oktatók. Anyagi kiszolgáltatottságuk, keresetük elégtelensége nyomán sokan iskolán kívüli feladatokat vállaltak és sekrestyésként, harangozóként vagy jegyzőként jutottak pluszkeresethez. (12)

A somogyi adatok világítanak rá a legpontosabban a fluktuáció nagy mértékére: a tanítók 60–65 százaléka 1–5 évet, 10–15 százaléka 6–10 évet töltött egy helyen és csak 20–25 százaléka maradt egy évtizednél hosszabb ideig egy helyen. Távozásuk legfőbb oka a fizetés és a megélhetési körülmények elégtelensége, amely miatt vagy újabb helyen próbálkoztak, vagy tevékenységük feláldozása árán papi hivatalra törekedtek. Gyakran előfordult azonban, hogy a lelkészekkel, plébánosokkal való összeférhetetlenség vezetett az elköltözésükhöz. A közvetlen felügyelővel, a helyi plébánossal szembeni kiszolgáltatottságukat jelzi, hogy ezek a konfliktusok ritkán jutottak túl a személyes torzsalkodás szintjén – ritka kivételnek számított, ha egy tanító megvárta a hosszú és kilátástalannak tűnő pereskedést. (Miközben például Kacsok katolikus gyülekezete 1787–91 között öt tanítótól vált meg, a viták állandó főszereplője, a plébános a helyén maradt.) (13)

Az országosnál jobb iskolázási adatok ellenére mindössze néhány jól jövedelmező tanítói állást találtak az összeírók Békés megyében is, a többség életszínvonala csak alulról közelítette a megélhetés minimumát. A szerény, átlagosan 40–50 Ft-os készpénz-juttatást Békésben csak kiegészítő járandóságnak tekintették, a hívek ugyanis szívesebben gondoskodtak a tanítók természetbeni (búza, fa, széna, napi ételmezés, esetleg szállás) ellátásáról. (14)

A protestáns – pontosabban az ország nagy területén jelenlévő református – kisiskola-hálózatot hasonló esetlegességek jellemezték. A lakásviszonyok és a jövedelmek különbségei mellett ráadásul a települések protestáns gyülekezetei a felekezeti nem teljesen homogén területeken ki voltak téve a közeli, a katolikus földesúr és a klérus korlátozó, akadályozó intézkedéseinek, így a belső feltételeken (áldozatkészség, érdeklődés) túl még a külső feltételek szerencsés egybeesésére is szükség volt az iskola és a gyülekezet tartós működéséhez. A református kollégiumok nagyobb, már teológiát tanuló, lelkésznek készülő tanítványokat küldték ki a befolyási övezetükbe, partikula-hálózatukba tartozó

Felekezeti hovatartozástól – s így az állam esetleges és korlátozott szerepvállalásától – függetlenül az intézmények túlnyomó többségének működését akár rövidebb távon is messzemenően meghatározta a településen és a közvetlen régióban élő hívek iskolához való viszonya és áldozatkészsége. A kiemelt, államilag fenntartott vagy támogatott katolikus fő- és középiskolák, valamint az egyes egyházkerületek számára is fontos nagyobb protestáns iskolakollégiumok szűk körén kívül a legtöbb tanintézet hosszú távú jövője bizonytalan volt.

településekre egy-három évre tanítani; tehát a tanítást eleve átmeneti időnek, a tanulás, a hívekkel való kapcsolatépítés gyakorlatának szánták. A tanítás másodlagos szerepe a reformátusoknál a 19. század közepéig megmaradt, csak a nagyobb mezővárosokban és városokban vált néhány évtizeddel hamarabb önálló mesterséggé. (15)

A Tiszáninzeni Református Egyházkerület néhány, a település nagysága, földrajzi fekvése és felekezeti összetétele alapján különböző típusú településének tanítói jövedelmét megvizsgálva láthatjuk egyrészt az itt is meglévő nagy eltéréseket, másrészt a természetbeni juttatások szinte egységesen nagy jelentőségét. Szerencsésnek számított például, aki a viszonylag nagy, erős gyülekezettel bíró Gönc mezővárosba került tanítani: egy 1783. évi adat szerint a 40 vft készpénz mellett 20 köből gabonában (főleg búzában) és örökös sorkosztban részesült; s minden gyerek tanításáért 68 dénár és egy szekér fát kapott. Ezeket kivül évente hatszor öt illette az ünnepi perselypénz (kb. 3 Ft) és a halotti szertartásban való részvételért 36 dénár. A szintén jelentős bodrogkeresztúri gyülekezet már kevésbé bizonyult bőkezűnek: az 1770-es években 16 mft-ot, 10 köből gabonát és 60 köből mustot biztosított a tanítójának, s minden tanítványtól 1 köből must, 8 poltra (24 dénár) és három szekér fa, minden halott után pedig 48 dénár jutott a számára. A gyengébb tiszatarjáni gyülekezet 1807-ben mindössze 60 Ft-ot és étkezést biztosított a tanítónak, s ezért a 30–40 gyerek tanítása mellett neki kellett még harangozni is. A szintén szerényebb Torna megyei Komjátiban 1813-ban 12 köből gabona és tanítványonként (rendszerint 20–25 főtől) 1–1 Ft, továbbá egy véka zab, egy-egy szekér fa és széna, egész évben sorkoszt, valamint halottanként 25–40 garas járt a helyi tanítónak. (16)

Középfokon a katolikus intézmények közül konkrét adatokkal rendelkezünk a keszthelyi gimnáziumról. Itt Mária Terézia országos felmérésének keretében készült 1773-ban egy olyan kérdőív, amelyben az egyes tanárok fizetését és annak forrását is feljegyezték. A két, 26, illetve 32 éves tanár évi 90 Ft-ot keresett, amelyet az alapító, *Festetics Pál* alapítványa fedezett. (17) Az ország főgimnáziumaiban a tanárok 350–600 Ft-os fizetésben részesültek, s ezt már kiemelt jövedelemként tartották számon. Az egyetemen a bölcsésztanárok 800–1200, a jogi karon évi 1000–1500, az orvosi fakultáson pedig 1200–1500 Ft illette a professzorokat. Kiemelkedően jelentős összeggel lehetett csak Selmezbányára hívni az akadémia világszerte ismert vendégprofesszorát, a kémikus-botanikus *Jacquin*t – ő évi 2000 Ft-ért vállalta az állami intézményben való tanítást. (18) (Összehasonlításképpen: II. József korában egy kanonokra jutó évi átlagkereset 2 365 Ft volt – a legnagyobb: Eger – 6 757 Ft, a legkevesebb: Zengg-Modrus – 357 Ft. A legjövödelmezőbb egyházi tisztség az egri püspöké volt, ő 162 828 Ft-ot, a legkevesébb jövödelmező a zengi püspöké volt, ő 6 200 Ft-ot kapott.) (19)

A debreceni és a sárospataki kollégium

A két legnagyobb református anyaiskolában a gazdasági erőforrások és így a kiadások nagyságát és összetételét illetően is alapvető különbségek mutathatók ki. A két, egymáshoz közeli, egymással esetenként nyíltan is rivalizáló intézmény közül a debreceni kollégium régebbi alapítványokra és adományokra, valamint a rendszeres, megbízható – még az erőteljes központi törekvések ellenére sem megszűnő – helyi támogatásra építve viszonylag nyugodt, átgondolt gazdálkodást építhetett ki. A pataki kollégium viszontagságosabb múltja, felekezetiileg sokszínűbb és kevésbé tehető környezete miatt jobban rá volt szorulva a fő funkcióval, az oktatással nehezen összeegyeztethető tevékenységek (birtokgazdálkodás, rendszeres és egyszeri adománygyűjtés) folytatására. A lényegesen hangsúlyosabb gazdasági törekvések ellenére a patakiak sohasem tudták elérni a debreceni kollégium anyagi szintjét. (20)

Ennek megfelelően nemcsak a két kollégiumban tanítók fizetése alakult másként, hanem a fizetési struktúra (a különböző szintű feladatokat végzők egymáshoz viszonyított

kereseti arányai), a tanárok társadalmi presztízse és általában az oktató személyzet életkörülményei is jelentős eltéréseket mutattak. A debreceni kollégiumban a professzorok 1789-ben 500, 1796-ban 600, 1828-ban pedig már 690 Ft-nyi készpénzfizetésben részesültek, tehát egy jobb katolikus főgimnáziumi tanáréval megegyező keresethez jutottak. Igaz, az 1810-es évek két nagy devalvációját korántsem egyenlítette ki a szerény és megkésett emelés. Ez a debreceni lelkészekkel egyenrangú díjazást jelentett a számukra, előttük már csak a főbíró javadalma állt. A fizetést 1752-ig a város állta, utána a központi szabályok miatt a gyülekezetet terhelte. A devalváció pénzbeli kiegyenlítésére ugyan nem kínálkozott lehetőség, de ekkortól folytak a professzorok javára vidéken gyűjtések, s az ügyviteli díjak egy része mint segedelem (beiratkozási, bizonyítvány-kiállítási díj) szintén a javukat szolgálta. Ezen kívül jelentős természetbeni juttatásokban (6–8 köblös szántó, 8 öl fa és 12 köből búza) is részesültek, s ezt a várostól a tiltás idején, 1752–1804 között is megkapták. Szolgálati lakást lakhattak – ha ilyen valakinek nem jutott, akkor lakáspénzt kapott, 1828-ban 210 RFt értékben. (A városi tulajdonú szolgálati lakások karbantartásáról az ott lakó tanároknak kellett gondoskodniuk.) A professzorok anyagi lehetőségeit számba vevő *Rácz István* azt a tanulást fogalmazza meg, hogy Debrecenben a professzorok nem voltak kiszolgáltatott helyzetben, s így sűrűn előforduló, gyakran drámai hangú panaszaiuk nem mindig voltak valóban megalapozottak. (21)

Ezt erősíti *Hatvani István* professzor példája is, amelyen keresztül Rácz István részletesen megvizsgálta, hogy a debreceni professzorok vagyonosodása miként ment végbe és milyen méreteket öltött. A szerény családi körülmények közül elszármazott, négy gyermekét felnevelő Hatvani professzor mintegy négy évtizedes debreceni tanári, orvosi és gazdálkodói tevékenysége után 15 585 Ft-os vagyont hagyott hátra 1786. évi halálakor – ez Debrecenben, az ország legnagyobb városában 5–6 rangos vagy 20 szerényebb ház árának számított. (A város híres vaskereskedője, *Auer János* ekkoriban 32 ezres vagyont tudott összegyűjteni élete során.) Bár Hatvani vagyonosodása a professzorok körében feltűnően nagynek tekinthető, mégsem volt nagyon kirívó. A papokat és a professzorokat Debrecenben ugyanis megillették a polgári előjogok: kétféle bérelt földhöz való jutás lehetősége, kaszálók osztásánál elsőbbség, fakompetencia (bizonyos famennyiségben való részesülés), borértékesítési jog (a város köteles volt felvásárolni a polgárok borát, így azok állandó piaccal rendelkeztek – 1756-ban Hatvani csak ebből 128 Ft-ot kasszírozott, de *Domokos Márton* nála kilencszer többet). Hatvani ráadásul világi úton elnyerte a nemesi címet is. A költséges, egy ház árába, hozzávetőleg 1000–1500 Ft-ba kerülő eljárás vállalása jelzi egyrészt a professzor anyagi erejét, másrészt a nemesi cím értékét, amellyel birtokszerzési joghoz és társadalmi ranghoz jutott. Hatvani a kettős előjog birtokában tehát jelentős vagyont gyűjtött össze. A már meglévő birtokok intenzívebbé tétele (nagy örömmel számolt be arról, hogy felesége örökségét ő vette ki a „parlagos állapotról”) mellett folyamatos volt Hatvani részéről az új szerzés igénye. Erősen agrárjellegű vagyonát pénzkölcsönzéssel és – szolgálati házban lakván – házának bérbeadásával erősítette. (22)

Az alsóbb szinten tanító kollégiumi tanárok Debrecenben 360–390 Ft-ot, a diáktanítók (praeceptorok) pedig 20,5 – 33,2 RFt közötti összegekben részesültek (az alsóbb osztályokban tanítók kisebb, a magasabb classisok praeceptorai magasabb jövedelemhez jutottak). A német nyelv tanítója is mindössze 33 RFt 20 xr-t kapott. Ezek alacsonynak számítottak, s még az 1810-es években sem emelkedtek. A senior, a legfőbb diák-tisztviselő az 1750-es években 60, 1793-ban 85 Ft fizetésért dolgozott. Ez még akkor is szerény a professzorok juttatásokhoz képest, ha a hivatalát egy évi szolgálat után letevő egykori seniorokat külföldi tanulmányútjukon, a peregrinációban minden esetben jelentősen segítették. (23)

Sárospatakon 1800 körül a hat professzor 400 mft (332 Ft) készpénzért, 5 hordó bor, 20 köből gabona, 2 mázsa só, 2 szekér széna, 1 rizsma papiros természetbeni juttatásért, továb-

bá fára 23,5 Ft, gyertyára közel 10 Ft pénzbeli támogatásért dolgoztak, s debreceni társaikhoz hasonlóan ők is szolgálati lakásban éltek. Az utóbbinak a biztosítása azonban állandó nehézségeket okozott Sárospatakon. *Tóthpápai Mihály* 1798-ban például az érkezésénél még ideiglenesnek szánt szűkös, egészségtelen, alkalmatlan lakása miatt panaszkodott: a pincéből edényekkel hordják a vizet, nem lehet egy ablakot sem kinyitni, amelyeket még egy vasrostély sem véd, egészen rossz a fából készült kamra, a cselédház télen lakhatatlan és ezért a cseléd és az ő felesége télen egy szobában „nyomorog”. Összeségében véve az egész ház „udvarostól szoros”. Előadja fájdalmát, hogy még az újabb professzorok (az épp ekkor Losoncra idehívott *Rozgonyi Józsefet* nevezi néven) is előnyt élveznek vele szemben, pedig olyan tudományt is előad, amelyre sohasem hívták. Immár sokadik panaszában jelzi, kénytelen lakhelyét és hivatását megváltoztatni, amennyiben nem változik a helyzet. (24) (Egyébként a tanári házról való gondoskodás nehéz kötelessége volt a professzori kar bővítésének egyik fő akadály, hisz az új tanár házáról az iskolának kellett gondoskodnia.) (25)

A szerény családi körülmények közül elszármazott, négy gyermekét felnevelő Hatvani professzor mintegy négy évtizedes debreceni tanári, orvosi és gazdálkodói tevékenysége során 15 585 Ft-os vagyont hagyott hátra 1786. évi halálakor – ez Debrecenben, az ország legnagyobb városában 5–6 rangos vagy 20 szerényebb ház árának számított. (A város híres vaskereskedője, Auer János ekkoriban 32 ezres vagyont tudott összegyűjteni élete során.) Bár Hatvani vagyonosodása a professzorok körében feltűnően nagynak tekinthető, mégsem volt nagyon kirívó.

Ugyanakkor a természetbeni és egyéb rendkívüli támogatásban megnyilvánuló kiemelt törődést érzékelteti, hogy például Rozgonyi József Patakra költözéséhez Gömör megye református hívei közel 20 Ft-ot gyűjtöttek össze – tehermentesítve ezzel a professzort a költözés költségeitől. (26) Bár már 1767-ben felmerült a nyugalomba vonuló tanárokról való gondoskodás igénye, ebben az ügyben nem történt előrelépés. (27) Így minden felmerülő probléma egyedi megoldást vont maga után: *Beregszászi Pál* például a főgondnok, *Vay József* nagylelkű birtokadományának köszönhette nyugalmas visszavonulását (28); a szélütés által munkaképtelenné vált *Porkoláb Istvánt* pedig könyvtárának a megvásárlásával segítette meg a Kollégium. (29) Összességében a pataki kollégium környékén egy orvos vagy egy nagyobb egyházközség lelkészének évi bevétele elérhette a tanári jövedelem kétszeresét is, s egy átlagos lelkész megbecsültsége is nagyobb volt, mint az oktatóké. (30)

Ennek köszönhető, hogy a berlini egyetem aranyéremmel kitüntetett matematikusa, *Sipos Pál* professzor is mindössze öt évig vállalta Patakon az oktatást, utána lelkészi hivatalra lépett.

A Patakon középfokon tanító felnőtt tanárok, a humaniorum professzorok készpénzben a professzori fizetést megközelítő összeget kaptak, 299 Ft-ot, de a mindössze 2 hordó borból és 4 köből gabonából álló természetbeni jutalékuk és az 50 Ft-nyi kvártélypénzük összességében lényegesen szerényebb díjazást jelentett. Épp a kevés természetbeni juttatás miatt súlyos nehézségekkel szembesültek rosszabb termésű vagy pénzügyileg nehéz években, amikor garantált készpénz-jövedelmüket szinte kizárólag élelemvásárlásra kellett fordítaniuk. *Vályi Nagy Ferenc* 1817-ben például a devalváció miatt arra is kevésnek találta a pénzét, hogy saját magát eltartsa, nemhogy a családját: nemcsak elköltötte karácsonyig a segélyként júniusig kiutalt 10 köből gabonát, hanem már további 250 Ft-ot áldozott kenyérré. (31) (De már a devalváció előtt, 1808-ban panaszkodtak a tanárok „lehetetlen szűkösségük” miatt.) (32) Ennek megfelelően

Sárospatakon már a humaniorum professzori, tehát a középiskolai tanári szinten igen nagy volt a fluktuáció, általában öt évnél hamarabb új állást vállaltak az oktatók. (33) Előfordult, hogy professzori tisztségre kerültek – *Cseresznyés Sámuel* például 1817-ben a szatmári kollégiumban –, de a többség a kínálkozó lelkipásztori állást fogadta el. (34) Gyakorta előfordult, hogy a humaniorum professzorok éppen a professzorok fizetésemelésére hivatkozva kérték saját bérük növelését is, s az 1800-as évek elején többször hangsúlyozták, a tisztség 1796. évi bevezetése óta nem változott a munkájukért járó összeg nagysága, miközben Patakon szinte mindennek a duplájára nőtt az ára. (35) Az egyéb oktatói tevékenységek díjazása igen különbözőképpen alakult: a német nyelv – nem feltétlenül felnőtt – tanítója 83, a görög nyelv 50Ft-ért, a héber nyelv pedig feleakkora összegért dolgozott. A Sárospataki Református Kollégiumban a senior az iskolai irányítás lényegesen jelentősebb szereplőjének számított, mint Debrecenben és 235 Ft-os fizetése a professzori készpénz-juttatásnak majdnem elérte a kétharmadát. (36)

Az 1. táblázatban a debreceni és a sárospataki kollégium azonos szintű oktatóinak készpénz-keresetét hasonlítjuk össze – hangsúlyozva az állandóan változó mértékű természetbeni juttatások nagy, a készpénztől gyakran nagyobb szerepét. Az összevetésből látható, hogy a pataki kollégium nehezebb anyagi helyzete elsősorban nem az alsó- és középszintű oktatók fizetésén csapódott le, mind a praceptorok, praesek, mind pedig a humaniorum professzorok fizetése megközelítette, sőt esetenként meg is haladta debreceni társaikét – noha az ország legnagyobb városában minden drágábban volt csak beszerezhető. A professzorok anyagi és társadalmi megbecsülése ugyanakkor sokkal jelentősebb volt Debrecenben, a pataki professzori kinevezés nem járt tekintélyes keresetnövekedéssel és a település jellegéből adódóan polgárjoggal sem. Az eltérések nyomán teljesen más a két kollégiumban tapasztalható fizetési struktúra is: Debrecenben valóban körvonalazható anyagi alapon egy kiváltságos elitcsoport, amelynek az országos átlagtól lényegesen jobbak voltak az életkörülményei, s a társadalmi presztízs azonnali megszerzése mellett komoly vagyonosodásra is lehetőségük nyílt. Patakon a kiegyenlítettebb viszonyok egyrészt mindenképpen tükrözik az anyagi lehetőségek szűköségét, másrészt a struktúrában a felső szint „elhanyagoltsága” más jellegű, a tudósképzés helyett inkább a közvetlen régió középfokú oktatási szükségleteire koncentrált profilt sejtet. Tanulságos a két kollégium legfőbb diáktszítviselőjének javadalmazása közötti különbség is, amely az életszínvonal-különbség mellett a professzorok keresetéhez viszonyított arányt vizsgálva befolyás- és tekintélybeli differenciát is mutat: úgy tűnik, hogy Sárospatakon kifejezetten nagy hatalmú maradt még a 18–19. század fordulóján is a diákönkormányzat és annak vezetője, míg Debrecenben már jóval formálisabb lehetett csak a seniori tisztség.

1. táblázat. Készpénz-jövedelmi struktúra a két legnagyobb református kollégiumban

	Debrecen	Sárospatak
Professzor	600Ft – 100%	365Ft – 100%
humaniorum prof.	360–390Ft – 60–65%	350Ft – 95,9%
praceptor, praeses	21–34Ft – 3,5–5,6%	25–83Ft – 6,8–22,73%
senior	85Ft – 14,16%	235Ft – 64,38%

Összegzés

A két Ratio korában a magyar tanügyi viszonyok átmeneti állapotában egyre nagyobb tér jutott a korszerű szervezeti és tartalmi igények megvalósulásának, de sem az átfogó, részletekre kiterjedő és egységes tananyag-korszerűsítésre, sem a tömegoktatáshoz feltétlenül szükséges pénzügyi és szervezeti alapok maradéktalan kiépítésére nem került

sor. Az oktatási rendszerbe való egyre növekvő központi beleszólás nem párosult közvetlen, állami anyagi szerepvállalással – a finanszírozást meghatározó, a központi hatalom által valamelyest befolyásolható eszközök a régi egyházi eredetű alapok átcsoportosításával, átcímkezésével jöttek létre; a II. József-kori kezdeményezések (például a konviktusi alap) pedig jelentéktelen hatást gyakoroltak az iskolák mindennapi világára. Az oktatásban döntő jelentőségű maradt a lakosok helyi és az egyházi vezetők regionális szintű gondoskodása, amely az iskolák központból megkövetelt fenntartói minimumával sem egészült ki.

Az állam felemás – s legkevésbé az önálló anyagi áldozatvállalásban ambiciózus – beleszólási kísérletei nyomán megmaradt az iskolarendszer szertelen sokszínűsége, az egyes intézmények nagyfokú létbizonytalansága és közvetlen környezetükkel szembeni kiszolgáltatottságuk. Ez a korabeli oktatók fizetési és megélhetési viszonyaiban egyaránt megmutatkozott: az iskolarendszer természetesnek tekinthető hierarchikus fizetési különbségein túl akár szomszédos vagy közeli települések azonos szintű iskolái is teljesen más feltételekkel alkalmazták a tanítókat – erre utalnak a két református kollégium fizetési struktúrájának különbségei. A kevés kiváltságos, egyetemen, főgimnáziumban, protestáns kollégiumban dolgozó tanár mellett már a középfokon oktatók nagy része is kiszolgáltatott, bizonytalan helyzetben dolgozott, s csak kivételes szerencsével lehetett tisztességes megélhetést biztosító elemi iskolai katedrához jutni. A tanítói, sőt a tanári hivatás megbecsülésének alacsony szintje eredményezte a nagy fluktuációt, a tanítók (sőt, esetenként a professzorok) gyakori pályamódosítását, a tanítói tisztségek képzetlenekkel való feltöltésének kényszerét. Azzal, hogy a tanügyek korszerűsítésében egyébként elszántnak és érdekeltnek mutakozó központi kormányzat sem saját erőforrást nem áldozott fel az oktatásra, sem pedig a befolyásos társadalmi csoportokat, intézményeket (polgárságot, nemességet, egyházakat) nem kötelezte semmilyen minimális teljesítményre, hosszabb távon önnön szervezeti és tartalmi igényeinek, terveinek meghiúsulását szavatolta.

Jegyzet

- (1) *Bényei*, 1994. 33–64.
- (2) A maradék összeget a Társaság egykori tagságának ellátására fordították. *Kosáry*, 1996. 409–411.
- (3) *Hermann*, 1973. 371–374.; *Bényei*, 1994. 33–64.
- (4) *Bényei*, 1994. 33–64.
- (5) *Sasfi*, 1998. 142–147.
- (6) Ha az állam látta, hogy bőkezű támogató lépett fel egy-egy iskola érdekében, a központi anyagi források folyósítását nyomban megszüntette. *Ambrus*, 1966. 180–182. Egyébként is kétséges, hogy működhetett-e biztos helyi vagy egyházi támogatás nélkül egy-egy iskola.
- (7) *Mészáros*, 1981. 53–60. (65–81. §.)
- (8) *Hermann*, 1973. 378–381.; *Balogh – Gergely*, 1996. 40–51. A kérdés megfontolására Nagy Péter Tibor hívta fel a figyelmünket. Bár a kinevezések ebből a szempontból történő alapos vizsgálatára ezúttal nem vállalkozhatunk, erős a gyanúnk, hogy az oktatás – a rokoni kapcsolatok és az egyéb anyagi és politikai alkuk mellett – nem tartozott a legfajszínűsabb vitatémák közé.
- (9) *Bényei*, 1994. 49–55.
- (10) *Tóth*, 1979. 53–66.; *Móra*, 1983.; *Schablauer*, 1983. 262–272.; *Dienes*, 2001.
- (11) *Kotmyek*, 1977. 1037–1045.
- (12) *Móra*, 1983. 405–416.
- (13) *Schablauer*, 1983. 262–272.
- (14) *Tóth*, 1979. 53–66.
- (15) A tanítói „hivatás” korabeli presztízsét szemlélteti Gál András egykori, járandóságát nem teljesen megkapó sárospataki senior levele. Azt írja, hogy korábban dönthetett arról, tanítóságot vállal-e vagy bízik abban, hogy megkapja a seniori tisztséget. S inkább az utóbbi mellett döntött, semmint „életembül egy-két esztendő mintegy elveszteni” kényszerüljön. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára Sárospatak. (A továbbiakban: TIREKL.) A. XXVII. 9840.
- (16) *Dienes*, 2001. 41., 87., 125–126., 138.
- (17) *Hoós*, 1997. 105–108.
- (18) *Kosáry*, 1996. 482., 492–507.

- (19) *Bán*, 1991. 98–112.
 (20) A kollégiumok anyagi alapjainak összevetése részletesen: *Ugrai*, 2003.
 (21) *Rác*, 1992. 253–277.
 (22) *Rác*, 1992. 253–277.
 (23) *Rác*, 1995. 249–259.
 (24) TIREKL. A. XXVII. 9891.; A. XXVI. 9817.
 (25) Ez érvényes az 1772. évi fejlesztésre éppúgy, mint a jogi professzor 1793. évi alkalmazására. Az 1772-re vonatkozó 14 levélváltás első és utolsó darabja: TIREKL. XIV. 4538., A. XIV. 4936. 1793-ra vonatkozóan: A. XXIV. 8992. Igaz, a tanári házak berendezésére nem költöttek túl sokat: a Kollégium ingó vagyonából Szombathí János mindössze egy-egy pohárszéklet, tálas almáriumot, falban lévő almáriumot, polcot, két-két asztalt és karosszéklet, nyoszolyát és kilenc fogast kapott használatra, ráadásul e szerény berendezést biztosító eszközök is igen rossz állapotban voltak – derül ki a deputatio 1815. évi jelentéséből. TIREKL. A. XXXVIII. 15.560.
 (26) TIREKL. A. XXVII. 10.069.
 (27) TIREKL. A. XII. 3835–3836.
 (28) *Kazinczy*, 1993. 143–144.
 (29) TIREKL. A. XXXIII. 12. 652.
 (30) *Ködöböcz*, 1986. 41–44.
 (31) TIREKL. A. XL. 16. 340.
 (32) TIREKL. A. XXXIV. 12.953.
 (33) TIREKL. K. a. I. 4/b.
 (34) TIREKL. A. XL. 16. 513.
 (35) TIREKL. A. XXXII. 12.375.; A. XXXIV. 12.953.
 (36) *Hörsik*, 1996. 154–164.

Irodalom

- Ambrus-Fallenbüchl Zoltán (1968): Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. In: *Történeti-statisztikai évkönyv*. Budapest. 175–239.
 Balogh Margit – Gergely Jenő (1996): *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992*. Budapest.
 Bán Péter (1991): A világi papság és a papképzés helyzete Magyarországon II. József korában. In: *Baranya*, 1–2. 98–112.
 Bényei Miklós (1994): *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon*. Debrecen.
 Dienes Dénes (2001, s.a.r.): *Megkívántatik a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való... A Sárospataki Református Kollégium partikulái, 1773–1820*. Sárospatak.
 Hermann Egyed (1973): *A katolikus egyház története Magyarországon*. München.
 Hoós Éva (1997): Latin iskola vagy professzionális képzés. Iskolák a társadalmi elvárások hálójában a XVIII. század végén: a keszthelyi példa. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg. 47. 89–114.
 Hörsik Richárd (1996): *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete, 1800–1919*. Sárospatak.
 Kazinczy Ferenc (1993): *Pályám emlékezete*. Budapest.
 Kosáry Domokos (1996): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
 Kotnyek István (1977): A zalai népoktatás az I. Ratio Educationis bevezetésekor. *Pedagógiai Szemle*, 11. 1037–1045.
 Ködöböcz József (1986): *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada*. Budapest.
 Móra Magda (1983): Fejér megye katolikus népiskolái a felügyeleti látogatások tükrében (1790–1825). *Magyar Pedagógia*, 4. 405–416.
 Rác István (1992): Hatvani István vagyona és társadalmi előjogai. *Agrártörténeti Szemle*, (34.) 1–4. 253–277.
 Rác István (1995): *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. Debrecen.
 Sasfi Csaba (1998): Tandíj, elitképzés vagy közoktatás. *Századvég*, 133–157.
 Schablauer Zoltánné (1983): A tanítói pálya Somogy megyei problémái 1778–1848 között. *Magyar Pedagógia*, 3. 262–272.
 Tóth Lajos (1979): Békés megye iskolái az 1770/72. évi összeírás tükrében. *Magyar Pedagógia*, 1. 53–66.
 Ugrai János (2003, megjelenés előtt): Hasonlóságok és mélyreható eltérések. A debreceni és a sárospataki kollégium XIX. század eleji gazdálkodásának és működésének összevetése. In: Takács Péter (szerk.): *Történeti tanulmányok XI*. Debrecen.